

Research Institute of
Hawzah and University**Methodology of Social Sciences and Humanitie (MSSH)**Journal homepage: <https://method.rihu.ac.ir/>**Original Article**

Developing the Design Science Research Method Based on the Epistemological Approach of Foundationalism

Seyed Mehdi Azizi¹

,

Mohammad Mehdi Fesharaki²

1. Assistant Professor, Department of Decision Sciences and Complex Systems, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

azizi.m@isu.ac.ir

2. Master's Student, Department of Islamic Studies and Business Management, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

M.fesharaki@modares.ac.ir

Received: 2024/12/17; Accepted 2025/07/26

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Epistemological foundationalism, by emphasizing basic beliefs and logical inference, provides a coherent framework for systematic knowledge production in the humanities and social sciences. This approach is particularly significant in addressing epistemic and value conflicts in interdisciplinary research, especially in domains where normative values play a central role. However, the lack of systematic research methods capable of operationalizing foundationalist principles poses a major challenge.

Design Science Research (DSR)—as a problem-driven and solution-oriented methodology—has strong potential to operationalize foundationalism, yet it requires epistemological reformulation. The present study aims to develop a Design Science Research method grounded in epistemological foundationalism, integrating these two paradigms to construct a coherent framework for Islamic human sciences, particularly Islamic management.

This method seeks to strengthen theoretical and practical coherence by combining value-centeredness with problem-centeredness, thereby reducing epistemic conflicts in the design of interdisciplinary models and frameworks. Specifically designed for foundational research in Islamic management, where Islamic values and epistemic principles are central, this study introduces and elaborates the proposed method, demonstrates its applicability through examples, and opens a new pathway for systematic knowledge production in Islamic human sciences.

Methodology: This research adopts a critical-analytical approach toward existing Design Science methodologies to develop a foundationalist design-based research method.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Research Institute of
Hawzah and University

Methodology of Social Sciences and Humanitie (MSSH)

Journal homepage: <https://method.rihu.ac.ir/>

Original Article

First, prior studies in Islamic management that adopted epistemological foundationalism were reviewed, and their general mechanisms were extracted. Next, conventional Design Science approaches were critically examined to identify compatible elements for the development of the new method. This process required an in-depth critique of the explicit and implicit assumptions underlying DSR to build an internally consistent framework.

To ensure validity, three focus groups were convened—one to evaluate the research process and two to assess the final outputs. To enhance methodological rigor, a reflexive feedback process was implemented, wherein all design decisions and their justifications were documented and shared with the focus groups for review. This ensured transparency and facilitated iterative refinement.

Data were collected and analyzed using qualitative methods such as systematic literature review, semi-structured interviews, and qualitative content analysis. Techniques like stakeholder analysis and strategic assumption surfacing were applied to ensure alignment with Islamic values and strengthen methodological coherence.

This integrative approach ultimately yielded a systematic framework consistent with foundationalist epistemology while responsive to the interdisciplinary needs of Islamic management research.

Findings: The study resulted in the development of a Design Science Research method grounded in epistemological foundationalism, offering a novel framework for Islamic human sciences, particularly Islamic management. The proposed method comprises seven interrelated stages:

1. Identifying problem indicators through stakeholder analysis and assumption mapping.
2. Diagnosing the layered structure of the problem by engaging empathetically with complexity and contextual domains.
3. Formulating foundational design axioms via consensus on core values and hierarchical goal-setting.
4. Data collection and analysis based on foundational principles using qualitative techniques such as interviews and text mining.
5. Proposing a preliminary artifact grounded in creativity and innovation.
6. Evaluating and refining the artifact according to foundational principles using soft systems and simulation techniques.
7. Delivering the final artifact after stakeholder feedback and targeted revisions.

This method ensures responsiveness to the real needs of Islamic management through its problem-centered orientation, and it facilitates consensus on Islamic values through its value-centered foundation, thereby avoiding relativistic pluralism. It enables the design of conceptual models and operational systems applicable to areas such as governance decision-making and organizational transformation.

By combining critical realism with foundationalism, the proposed method reinforces both theoretical and practical coherence, making it particularly suitable for foundational research in Islamic management. Its outcomes include systematic frameworks and applicable models adaptable to various domains of Islamic human sciences.

Discussion and Conclusion: The Design Science Research method based on epistemological foundationalism offers a foundational framework for research in Islamic human sciences—especially Islamic management—that distinguishes it from other approaches such as implication-based research and descriptive systems.

While implication-based approaches are primarily comparative—deriving managerial lessons from existing sources—they remain implicitly shaped by dominant paradigms. In contrast, the proposed method, grounded in foundational principles and inferential structure, allows the design of alternative Islamic management models free from the presuppositions of conventional management thought.

Research Institute of
Hawzah and University**Methodology of Social Sciences and Humanitie (MSSH)**Journal homepage: <https://method.rihu.ac.ir/>**Original Article**

Descriptive systems, due to their non-prescriptive nature, lack sufficient methodological detail for foundational research. The proposed method, however, provides clear procedural stages and emphasizes both value-centeredness (to foster consensus on Islamic values and avoid pluralistic fragmentation) and problem-centeredness (to ensure responsiveness to real-world managerial needs).

Potential applications include conceptual framework design and implementation systems in domains such as public policy decision-making and organizational management. Nonetheless, limitations include the need for researchers with strong epistemological competence and the complexity of applying the method in multi-agent research settings. Future studies are recommended to explore its application in fields such as public policy, education, and other areas of the Islamic humanities. Ultimately, this method serves as a bridge between conventional and Islamic management, contributing to the development of interdisciplinary knowledge and providing a systematic framework for the production of both theoretical and practical knowledge.

Acknowledgment: The authors would like to thank the professors and researchers at Imam Sadiq University and Tarbiat Modares University for their participation in the focus groups and their valuable feedback.

Conflict of Interest: The authors declare that there is no conflict of interest related to this research.

Keywords: Epistemological Foundationalism, Epistemology of Human Sciences, Methodology of Islamic Human Sciences, Methodology of Islamic Management, Design Science Methodology.

Cite this article: Seyed Mehdi Azizi and Mohammad Mehdi Fesharaki (2025). "Developing the Design Science Research Method Based on the Epistemological Approach of Foundationalism". *Journal of Humanities Methodology* 31(123): 29-55.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

توسعه روش تحقیق علم طراحی بر مبنای رویکرد معرفت‌شناختی مبنای‌گرایی

سیدمهدی عزیزی^۱، محمد مهدی فشارکی^۲

۱. استادیار گروه علوم تصمیم و سیستم‌های پیچیده، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران، (نویسنده مسئول).

azizi.m@isu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری مدیریت راهبردی، دانشکده اقتصاد و مدیریت، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

M.fesharaki@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۴

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: مبنای‌گرایی معرفت‌شناختی با تأکید بر باورهای پایه و استنتاج منطقی، چهارچوبی برای تولید دانش منسجم در علوم انسانی و اجتماعی ارائه می‌دهد. این رویکرد در مواجهه با تعارض‌های معرفتی و ارزشی در پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، به‌ویژه در حوزه‌هایی که ارزش‌های هنجاری نقش کلیدی دارند، اهمیت بسزایی دارد. باوجود این، کمبود روش‌های پژوهشی نظام‌مند که بتوانند اصول مبنای‌گرایانه را به‌صورت عملیاتی پیاده کنند، چالشی اساسی است. علم طراحی، به‌عنوان رویکردی مسئله‌محور و راه‌حل‌محور، ظرفیت بالایی برای عملیاتی‌سازی مبنای‌گرایی دارد؛ اما نیازمند بازطراحی بر مبنای اصول معرفت‌شناختی است. هدف این پژوهش، توسعه روش تحقیق علم طراحی بر مبنای رویکرد معرفت‌شناختی مبنای‌گرایی است که با تلفیق مبنای‌گرایی معرفت‌شناختی و علم طراحی، چهارچوبی منسجم برای پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی، به‌ویژه مدیریت اسلامی، فراهم کند. این روش با تمرکز بر ارزش‌محوری و مسئله‌محوری، به‌دنبال کاهش تعارض‌های معرفتی و تقویت انسجام نظری و عملی در طراحی مدل‌ها و چهارچوب‌های میان‌رشته‌ای است. این رویکرد برای پژوهش‌های تأسیسی در مدیریت اسلامی، که ارزش‌های اسلامی و اصول معرفتی در آنها محوری‌اند، طراحی شده است. تحقیق حاضر با معرفی و تشریح این روش و ارائه نمونه‌های کاربردی، قابلیت آن را در حل مسائل پیچیده میان‌رشته‌ای نشان می‌دهد و مسیر جدیدی برای تولید دانش نظام‌مند در علوم انسانی اسلامی باز می‌کند.

روش: پژوهش حاضر با رویکردی انتقادی به روش‌های علم طراحی، به توسعه روش مبنای‌گرایی طراحی‌محور اهتمام ورزیده است. ابتدا، پژوهش‌های پیشین با رویکرد مبنای‌گرایی معرفت‌شناختی در حوزه مدیریت اسلامی بررسی و سازوکارهای عمومی آنها استخراج

نوع مقاله: پژوهشی

شد. سپس، روش‌های علم طراحی نقد شد و عناصری که با مبنای همخوانی داشتند، برای توسعه روش جدید به کار گرفته شدند. این فرایند نیازمند تحلیل انتقادی مبانی پیدا و پنهان روش‌های علم طراحی بود تا چهارچوبی منسجم شکل گیرد. برای اعتبارسنجی، سه گروه کانونی تشکیل شد: یک گروه برای ارزیابی فرایند پژوهش و دو گروه برای بررسی خروجی نهایی. برای افزایش دقت، فرایند خویش‌بازخوری آگاهانه اجرا شد، که در آن تمام تصمیمات طراحانه با دلایل ثبت و در اختیار گروه‌های کانونی قرار گرفت. این فرایند شفافیت تصمیم‌گیری را تضمین کرد و امکان بازنگری دقیق را فراهم آورد. داده‌ها از طریق روش‌های کیفی مانند مرور نظام‌مند ادبیات، مصاحبه، و تحلیل‌های کیفی گردآوری و تحلیل شدند. تکنیک‌هایی مانند تحلیل ذینفعان و شناسایی مفروضات استراتژیک برای هم‌راستایی با ارزش‌های اسلامی و تقویت انسجام روش استفاده شد. این رویکرد تلفیقی، چهارچوبی نظام‌مند ارائه داد که هم با اصول معرفت‌شناختی مبنای سازگار است و هم پاسخگوی نیازهای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در مدیریت اسلامی است.

نتایج: خروجی پژوهش، توسعه روش تحقیق علم طراحی بر مبنای رویکرد معرفت‌شناختی مبنای چهارچوبی نوین برای پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی، به‌ویژه مدیریت اسلامی است. این روش شامل هفت مرحله به‌هم‌پیوسته است: ۱. احصای نشانه‌های مسئله از دیدگاه ذینفعان با تحلیل نشانه‌ها و مفروضات؛ ۲. شناسایی هندسه لایه‌ای مسئله از طریق همدلی با آشفتگی و بررسی بسترهای تخصصی؛ ۳. تعیین اصول موضوعه طراحی با اجماع بر ارزش‌های اصلی و دسته‌بندی لایه‌ای اهداف؛ ۴. گردآوری و تحلیل داده براساس اصول موضوعه با استفاده از روش‌های کیفی مانند مصاحبه و متن‌کاوی؛ ۵. ارائه مصنوع اولیه با تکیه بر خلاقیت و نوآوری؛ ۶. ارزیابی و توسعه مصنوع براساس اصول موضوعه با تکنیک‌های نرم و شبیه‌سازی؛ و ۷. ارائه مصنوع نهایی با بازخورد ذینفعان و اصلاحات هدفمند. این روش با تأکید بر مسئله‌محوری، پاسخگویی به نیازهای واقعی مدیریت اسلامی را تضمین می‌کند و با ارزش‌محوری، اجماع بر ارزش‌های اسلامی را تسهیل و از تکثرگرایی پرهیز می‌کند. این چهارچوب امکان طراحی مدل‌های مفهومی و سیستم‌های اجرایی را در حوزه‌هایی مانند تصمیم‌گیری حکومتی و تحول سازمانی فراهم می‌کند. روش پیشنهادی با تلفیق واقع‌گرایی انتقادی و مبنایگرایی، انسجام نظری و عملی را تقویت کرده و برای پژوهش‌های تأسیسی در مدیریت اسلامی مناسب است. خروجی‌های این روش شامل چهارچوب‌های نظام‌مند و مدل‌های عملیاتی است که قابلیت کاربرد در زمینه‌های متنوع علوم انسانی اسلامی را دارند.

بحث و نتیجه‌گیری: روش تحقیق علم طراحی بر مبنای رویکرد معرفت‌شناختی مبنایگرایی، چهارچوبی تأسیسی برای پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی، به‌ویژه مدیریت اسلامی، ارائه می‌دهد که در مقایسه با روش‌های دیگر مانند دلالت‌پژوهی و سامانه‌های توصیفی، متمایز است. دلالت‌پژوهی بیشتر برای مطالعات تطبیقی مناسب است؛ زیرا به استخراج آموزه‌ها از منابع دیگر برای مدیریت متداول می‌پردازد؛ اما ناخودآگاه تحت تأثیر پارادایم‌های موجود قرار می‌گیرد. در مقابل، روش پیشنهادی با تکیه بر اصول موضوعه و ساختار استنتاجی، مدل‌های بدیلی برای مدیریت اسلامی طراحی می‌کند که از پیش‌فرض‌های مدیریت متداول آزاد است. سامانه‌های توصیفی نیز به دلیل ماهیت غیرتجویزی، جزئیات روش‌شناختی کافی ارائه نمی‌دهند؛ در حالی که این روش مراحل مشخصی برای پژوهش‌های تأسیسی فراهم می‌کند. با تأکید بر ارزش‌محوری، این روش اجماع بر ارزش‌های اسلامی را تسهیل و از تکثرگرایی پرهیز می‌کند؛ در حالی که مسئله‌محوری آن پاسخگویی به نیازهای واقعی را تضمین می‌کند. کاربردهای این روش شامل طراحی چهارچوب‌های مفهومی و سیستم‌های اجرایی در حوزه‌هایی مانند تصمیم‌گیری حکومتی و مدیریت سازمانی است. محدودیت‌های این روش شامل نیاز به صلاحیت‌های معرفت‌شناختی پژوهشگر و پیچیدگی اجرا در پژوهش‌های چندجانبه است. پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی، کاربرد این روش را در زمینه‌هایی مانند سیاست‌گذاری عمومی یا سایر علوم انسانی بررسی کنند. این روش به‌عنوان پلی بین مدیریت متداول و اسلامی، به توسعه دانش میان‌رشته‌ای کمک کرده و چهارچوبی نظام‌مند برای تولید دانش عملی و نظری ارائه می‌دهد.

نوع مقاله: پژوهشی

تقدیر و تشکر: از استادان و پژوهشگران دانشگاه امام صادق (علیه السلام) و دانشگاه تربیت مدرس که در تشکیل گروه‌های کانونی و ارائه بازخوردهای سازنده مشارکت داشتند، تشکر می‌کنیم.

تعارض منافع: نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ تعارض منافی در ارتباط با این پژوهش وجود ندارد.

واژگان کلیدی: مبناگرایی معرفت‌شناختی، معرفت‌شناسی علوم انسانی، روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی، روش‌شناسی مدیریت اسلامی، روش‌شناسی علم طراحی.

استناد: سیدمهدی عزیزی و محمدمهدی فشارکی (۱۴۰۴). «توسعه روش تحقیق علم طراحی بر مبنای رویکرد معرفت‌شناختی مبناگرایی». مجله روش‌شناسی علوم انسانی ۳۱ (۱۲۳): ۲۹-۵۵.

۱. مقدمه

هر دریافت انسانی در نتیجه روش پژوهشی است که انسان برای بررسی پدیده برمی‌گزیند (زاهد زاهدانی، ۱۴۰۱). انسان در طول تاریخ توانسته است با تکیه بر اصول مشترک، کوشش‌های علمی خود را به روش‌هایی سازمان‌دهی کند که علم مدرن محصول آن است (زمانی و همکاران، ۱۴۰۱). ضرورت توجه به روش پژوهش و توسعه آن متناسب با زمینه‌های مختلف پژوهش انکارناپذیر است (فتحعلی‌خانی، ۱۳۹۷). در این میان، یکی از چالش‌های کلیدی علوم انسانی و اجتماعی، کمبود روش‌هایی است که هم از نظر مبنایی مستحکم باشند و هم از لحاظ کاربردی پاسخگوی نیازهای متنوع باشند (El Garah et al., 2012).

از اصلی‌ترین مشکلات در پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، به‌ویژه زمانی که حوزه‌های دانشی متفاوت و گاه متعارض درگیر هستند، فقدان روش‌های پژوهشی معتبر و قابل پذیرش است. (Tobi & Kampen, 2018) این مشکل زمانی پیچیده‌تر می‌شود که مبنای معرفت‌شناسی و ارزش‌های محوری این حوزه‌ها در تضاد باشند. (Ilaina et al., 2022) چنین وضعیتی نیازمند رویکردهایی است که بتوانند تعارض‌ها را با حفظ انسجام نظری و عملی حل کنند. در این راستا، بسیاری از پژوهشگران برای رفع این چالش‌ها به ترکیب روش‌ها روی می‌آورند. (Guetterman & Fetters, 2018) باوجوداین، این ترکیب‌سازی زمانی که با تضادهای معرفت‌شناختی عمیق همراه باشد، دشوار یا حتی ناممکن می‌شود. به‌ویژه در مواردی که رویکرد عمل‌گرایانه نیز به دلیل تعارض در ارزش‌های بنیادی دو جبهه دانشی غیرقابل استفاده است (آذر و عزیزی، ۱۴۰۱). این مسئله به‌طور خاص در پژوهش‌هایی که ارزش‌ها و مفروضات هنجاری در آنها نقش کلیدی دارند، مشهودتر است (آذر و عزیزی، ۱۳۹۹).

در این پژوهش، برای رفع این چالش‌ها از رویکرد مبنگرایی معرفت‌شناختی بهره گرفته شده است. مبنگرایی، با تأکید بر تحلیل دقیق مبنای معرفت‌شناختی و نقد ساختاری روش‌ها، می‌تواند در ایجاد چهارچوب‌های پژوهشی نظام‌مند و منسجم مؤثر باشد (Nasr, 2010). ازسوی دیگر، علم طراحی به‌عنوان یک چهارچوب اجرایی، ظرفیت بالایی برای سازمان‌دهی و کاربردی‌سازی این مبنای فراهم می‌کند. هدف اصلی این پژوهش، توسعه روش «مبنگرایی طراحی محور» است که بتواند تعارض‌های معرفت‌شناختی را در پژوهش‌های طراحی محور کاهش دهد و مسیرهای جدیدی برای ایجاد انسجام در روش‌های پژوهشی علوم انسانی فراهم کند. در این راستا، پژوهش حاضر سعی دارد نشان دهد چگونه مبنگرایی معرفت‌شناختی می‌تواند با بهره‌گیری از چهارچوب علم طراحی، به یک رویکرد عملیاتی تبدیل شود که قابلیت استفاده در حوزه‌های مختلف را داشته باشد.

ساختار این پژوهش پس از مرور پیشینه و ادبیات موضوع، به تفصیل به معرفی و تشریح روش مبنگرایی طراحی محور می‌پردازد و با ارائه مثال‌هایی از کاربرد آن، قابلیت‌های این رویکرد را در حل مسائل پیچیده میان‌رشته‌ای نشان می‌دهد.

۲. پیشینه پژوهش

با توجه به جنبه‌های مختلف این پژوهش، نحله‌های متفاوتی از جریان‌های پژوهشی را می‌توان به‌عنوان پیشینه اثر حاضر به شمار آورد. پژوهش‌هایی که به ترکیب و توسعه روش‌های پژوهشی با تمرکز بر مبنای معرفت‌شناختی و طراحی محور پرداخته‌اند، به سه دسته کلی تقسیم می‌شوند:

دسته اول: پژوهش‌های مرتبط با مبنگرایی معرفت‌شناختی

در این دسته، تحقیقات متعددی تلاش کرده‌اند تا مبنگرایی را به‌عنوان رویکردی فلسفی و عملی برای حل مسائل پیچیده مطرح کنند. عزیزی و همکاران (۱۳۹۹) از استراتژی مبنگرایی برای تحلیل تأثیرات بحران کرونا بر تصمیم‌گیری مشارکتی استفاده کردند و نشان دادند چگونه

این رویکرد می‌تواند به سازمان‌ها در مواجهه با شرایط پیچیده کمک کند. در پژوهشی دیگر، نظریه‌های تصمیم‌گیری مدیریتی با بهره‌گیری از روش مبنایابی به چالش کشیده شدند و نظریه رشد اسلامی جایگزین رویکرد فایده‌گرایی معرفی شد (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۶). همچنین، محققانی چون گونزالز و مک‌میلان^۱ (۱۹۶۱) و لیتزینگر و شفر^۲ (۱۹۶۶) به اهمیت نگاه مبنایارایانه در مدیریت و نقش فلسفه در ایجاد ساختارهای پژوهشی قوی اشاره داشته‌اند.

دسته دوم: پژوهش‌های مرتبط با روش پژوهشی علم طراحی

روش پژوهشی علم طراحی به‌عنوان یک چهارچوب پژوهشی نظام‌مند و راه‌حل‌محور در دانش مدیریت مطرح شده است. حسان و همکاران (۱۳۹۹) این روش‌شناسی را معرفی کرده، به کاربردهای عملی آن پرداخته‌اند. مطلبی کربکندی و آذر (۱۴۰۱) با توسعه مدل فرایند پژوهش علم طراحی، آن را به‌صورت چرخه‌ای پویا شامل «شناسایی مسئله»، «تعیین اهداف»، «گردآوری داده‌ها»، «طراحی و توسعه»، «ارزیابی» و «نتیجه‌گیری» معرفی کردند. این مدل با درنظر گرفتن چرخه‌های داخلی مانند «تدقیق مسئله»، «ساخت» و «بهبود»، به پژوهشگران امکان داده است تا مسائل پیچیده را با انعطاف‌پذیری بیشتری بررسی کنند. نمونه‌های کاربردی این رویکرد، شامل طراحی سامانه اینترنت‌بانک واکنش‌گرا (خدایور و همکاران، ۱۴۰۱) و مدل ارزیابی بلوغ تحول دیجیتال (قلیچ‌خانی و همکاران، ۱۴۰۰) هستند.

دسته سوم: پژوهش‌های میان‌رشته‌ای و ترکیبی

این دسته شامل پژوهش‌هایی است که تلاش کرده‌اند روش‌های پژوهشی متعارف را برای حوزه‌های نوظهور یا میان‌رشته‌ای توسعه دهند. در این راستا، توکلی (۱۳۹۱) ضمن تأکید بر نقش ارزش‌ها در روش‌شناسی مطالعات مدیریت، پژوهشگران را به مطالعه نظام‌مند ارزش‌ها برای تقویت نظریات مدیریتی دعوت کرده است. دانایی‌فرد (۱۳۹۵) نیز روش‌شناسی دلالت‌پژوهی را برای کشف ایده‌های میان‌رشته‌ای از عرصه‌های مختلف علمی و فرهنگی معرفی کرده است. افزون‌براین، شفیع (۱۴۰۰) روش اجتهادی را برای تحقیقات علوم انسانی اسلامی توسعه داده، کاربرد آن را در مدیریت نشان داده است. این سه دسته از پژوهش‌ها، زمینه‌ساز شکل‌گیری روش پیشنهادی در این مطالعه هستند که با ترکیب مبنایابی معرفت‌شناختی و روش علم طراحی، به‌دنبال ارائه رویکردی نظام‌مند برای تحلیل و حل مسائل پیچیده در علوم انسانی و اجتماعی است.

۳. مبانی نظری

این بخش در دو سطح تنظیم شده است: نخست، به تبیین مبانی فلسفی روش تحقیق علم طراحی در شکل رایج آن می‌پردازد و سپس، با نگاهی انتقادی و مقایسه‌ای، زمینه را برای معرفی نسخه اصلاح‌شده‌ای از این روش بر پایه مبنایابی معرفت‌شناختی فراهم می‌کند. از آنجاکه در رویکرد پیشنهادی مقاله، هدف بازطراحی و توسعه روش تحقیق علم طراحی با تکیه بر اصول مبنایارایانه است، آگاهی از مبانی روش موجود و تمایز آن با دیدگاه مبنایارایانه، پیش‌نیاز فهم تغییرات پیشنهادی محسوب می‌شود. ازاین‌رو، مطالب آتی، به‌منزله تأیید قطعی مبانی روش موجود تلقی نمی‌گردند، بلکه بستری برای نقد، بازنگری و جایگزینی مبانی جدید در ادامه مقاله هستند.

1. Gonzalez & McMillan

2. Litzinger & Schaefer

۳-۱. روش پژوهشی علم طراحی

رویکرد صریح سازمان‌یافته، منطقی و کاملاً سیستماتیک به فعالیت‌های طراحی را علم طراحی به شمار می‌آورند. (Cross, 2007, p. 45) یک پژوهشگر طراحی، با تمرکز بر اینکه چیزی در جهان به‌طور کامل مناسب استفاده او نیست و برای بهره‌گیری باید تغییر کند (Johannesson & Perjons, 2014, p7) کار خود را آغاز می‌کند، که این مهم، مسئله محوری روش علم طراحی را نشان می‌دهد.

خاستگاه اصلی روش علم طراحی در رشته‌های مهندسی است؛ زیرا فرهنگ تحقیق و پژوهش در رشته‌های مهندسی برای راه‌حل‌های کاربردی مؤثر برای مسائل موجود، ارزش بسیاری قائل است (Peffers et al. 2007, p. 47). البته این روش پژوهشی در علوم اجتماعی نیز مورد توجه بوده است. هر پژوهشگر علوم اجتماعی مدلهایی ذهنی برای اجرای پژوهش‌های خود در ذهن دارد که روش علم طراحی برای شناسایی این مدل‌ها و ارزیابی آنها به او کمک می‌کند (Peffers et al. 2007). این روش در مطالعات میان‌رشته‌ای نیز کاربردی شایان توجه و روزافزون داشته، می‌تواند نیازهای پیچیده این‌گونه مطالعات را پاسخگو باشد (Carter et al. 2022).

روش پژوهشی علم طراحی به‌عنوان یک فرایند پژوهشی، مدل‌های بسیار متفاوت و متنوعی دارد. در این پژوهش، مدل شش مرحله‌ای که اخیراً با نقد و توسعه اغلب مدل‌های پیشین ارائه شده است (آذر و مطلبی، ۱۴۰۱)، بیش از همه مورد توجه بوده است.

۳-۲. مبانی نظری روش پژوهشی علم طراحی

هر رویکرد پژوهشی برای آنکه هویت روش‌شناختی منسجمی داشته باشد، نیازمند تبیین مبانی فلسفی خود در چهار لایه اصلی است: هستی‌شناسی،^۱ انسان‌شناسی،^۲ معرفت‌شناسی^۳ و روش‌شناسی.^۴ در مورد علم طراحی که در دهه‌های اخیر به‌ویژه در حوزه سیستم‌های اطلاعاتی و مهندسی نوآوری رشد چشم‌گیری یافته است، پرداختن به این مبانی برای تثبیت جایگاه آن در میان دیگر روش‌های پژوهش ضرورت دارد. رویکرد طراحی مبناکراییانه نیز که بر «ایجاد راه‌حل‌هایی مبتنی بر اصول» تأکید دارد، نمی‌تواند بدون تبیین این بنیان‌های فلسفی، مدعی روشمندی باشد.

الف) هستی‌شناسی: واقع‌گرایی ساختاری و مسئله محوری

از منظر هستی‌شناختی، علم طراحی معمولاً بر واقع‌گرایی ساختاری^۵ یا واقع‌گرایی موجه با عمل^۶ استوار است؛ یعنی معتقد است نظام‌ها، مسائل و نیازهای واقعی در جهان وجود دارند که آنها را می‌توان شناسایی، تحلیل و بهبود داد (Gregor & Hevner, 2013). در عین حال، تأکید بر مسئله محوری^۷ نشان می‌دهد موجودیت‌های مورد بررسی (مسائل طراحی، ساختارها، راه‌حل‌ها) نه در خلأ، بلکه در بسترهای فناورانه، اجتماعی و نهادی شکل می‌گیرند. از این رو، هستی‌شناسی این رویکرد، نه مبتنی بر یک عینیت مستقل مطلق، بلکه بر درکی زمینه‌مند از واقعیت‌های فنی-اجتماعی تأکید دارد (Gregor, 2006).

ب) انسان‌شناسی: فاعل طراحی به‌مثابه عامل مسئول و خلاق

هویت انسان، مفهومی اساسی در هر پارادایم روش‌شناختی است (حسینی و همکاران، ۱۳۹۹). در سطح انسان‌شناختی، این رویکرد بر فاعل

1. Ontological assumptions
2. Anthropological assumptions
3. Epistemological assumptions
4. Methodological orientation
5. Structural Realism
6. Pragmatic Realism
7. Problem Orientation

طراحی به مثابه انسانی خلاق، مسئول و مداخله‌گر تأکید دارد؛ انسانی که نه فقط ناظر بر واقعیت، بلکه دگرگون‌کننده آن است. چنین فاعلی، ضمن آگاهی از ابعاد اخلاقی کنش طراحی، باید بتواند از توانایی‌های شناختی، تخیلی و اخلاقی خود برای ساخت آینده‌ای بهتر بهره گیرد (Cole et al., 2005). برخلاف تصویر انسان منفعل در اثبات‌گرایی، یا انسان صرفاً تفسیرگر در ساخت‌گرایی، این رویکرد بر «انسان طراح» به عنوان فاعل مداخله‌گر و آینده‌نگر تأکید می‌کند.

ج) معرفت‌شناسی: معرفت به مثابه بازتاب در عمل

از حیث معرفت‌شناسی، علم طراحی به جای جستجوی دانش مطلق، به دنبال معرفت زمینه‌مند و کاربردی است؛ معرفتی که در بستر تجربه‌ی طراحی، و از خلال بازتاب در کنش شکل می‌گیرد (Schön, 1983). در این رویکرد، دانستن به معنای «توان طراحی» است و اعتبار دانش، نه در تطابق صوری با واقعیت، بلکه در اثربخشی عملی آن در بهبود وضع موجود است (March & Smith, 1995; Hevner, 2007).

د) ارزش‌شناسی: جهت‌گیری ارزشی در طراحی راه‌حل‌ها

یکی دیگر از ابعاد مهم مبانی، ارزش‌شناسی است. در علم طراحی، گزینش مسئله، تعیین معیارهای موفقیت، و شکل‌دهی به راه‌حل‌ها، همگی واجد بار ارزشی هستند. به همین دلیل، پژوهشگر طراح باید نسبت به ارزش‌هایی که در طراحی خود دخالت می‌دهد، آگاه و پاسخ‌گو باشد. این امر، از طراحی یک محصول ساده تا ساخت یک سیستم اجتماعی-فناورانه را در بر می‌گیرد (Cole et al., 2005; Venable, 2006).

جدول ۱. مقایسه مبانی پارادایم‌های پژوهش و جایگاه علم طراحی

علم طراحی (Design Science)	ساخت‌گرایی/تفسیرگرایی (Interpretivism)	اثبات‌گرایی (Positivism)	مبانی فلسفی
واقع‌گرایی زمینه‌مند؛ واقعیت‌های فنی-اجتماعی در حال تحول؛ مسئله‌محور	واقعیت‌های چندگانه ساختار اجتماعی یافته	واقعیت واحد و مستقل؛ قابل کشف از طریق مشاهده بی‌طرفانه	هستی‌شناسی
طراح خلاق و مداخله‌گر؛ دارای مسئولیت اخلاقی	مشارکت‌کننده فعال؛ بازتاب‌گر	ناظر بی‌طرف؛ بدون تأثیر بر واقعیت	انسان‌شناسی
بازتاب در عمل؛ طراحی و آزمون راه‌حل‌ها؛ دانش زمینه‌مند و وابسته به عملکرد	تفسیر معانی و ساخت ذهنی دانش	کشف قوانین عمومی؛ تأکید بر عینیت	معرفت‌شناسی
طراحی مبتنی بر مسئله؛ ساخت نمونه؛ ارزیابی با معیارهای عملکردی و ارزشی	تحلیل کیفی، هرمنوتیک، تعامل اجتماعی	آزمایش فرضیه‌ها؛ تحلیل کمی	روش‌شناسی
جهت‌گیری ارزشی در انتخاب مسئله، طراحی راه‌حل و ارزیابی موفقیت	شفاف‌سازی ارزش‌های موجود	بی‌طرفی و حذف ارزش‌ها	ارزش‌شناسی

با توجه به تحلیل یادشده، روشن می‌شود که رویکرد طراحی مبنایگرایی، پژوهشگر را نه صرفاً ناظر واقعیت، بلکه طراح واقعیتی نوین می‌بیند؛ و به همین جهت، مستلزم نوعی «بازاندیشی فلسفی در نقش پژوهشگر» است. تبیین این مبانی، هم به غنای نظری روش کمک می‌کند و هم امکان سنجش دقیق‌تری از اعتبار، کارآمدی و حدود آن فراهم می‌آورد. همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد، رویکرد غالب در علم طراحی مبتنی بر معرفت‌شناسی عمل‌محور و بازتابی است. با وجود این، این مقاله در پی آن است که با تکیه بر مبنایگرایی معرفت‌شناختی، چهارچوبی منسجم‌تر برای تولید، داوری و سازمان‌دهی دانش در علم طراحی ارائه دهد.

مبنایگرایی، به جای اتکا به کارآمدی صرف یا تجربه‌گرایی سطحی، بر ساختار منطقی باورها و استنتاج از اصول موضوعه استوار است. در رویکرد پیشنهادی، پژوهشگر طراحی نه صرفاً بازتاب‌گر عمل، بلکه طراحی نظام‌مند است که بر پایه اصولی مستدل، ساخت نظری و عملی طراحی را سامان می‌دهد. این چهارچوب، با پذیرش نوعی واقع‌گرایی انتقادی، ضمن پذیرش واقعیت مستقل از ذهن، امکان مداخله و بازآفرینی آن را از طریق طراحی هدفمند فراهم می‌آورد.

براساس این، برای درک دقیق‌تر بنیان‌های فلسفی رویکرد پیشنهادی، لازم است به‌صورت مستقل و تفصیلی به مبنایگرایی معرفت‌شناختی به‌عنوان ستون فقرات نظری این روش تحقیق پرداخته شود. در ادامه، با تمرکز بر خاستگاه‌ها، اصول محوری و ظرفیت‌های این رویکرد، تلاش می‌شود تا زمینه نظری لازم برای بازطراحی علم طراحی در چهارچوب مبنایگرایی فراهم شود.

۳-۳. مبنایگرایی معرفت‌شناختی

«مبنایگرایی معرفت‌شناختی بر این اصل مهم استوار است که معرفت به‌صورت سطح سطح و دارای میوه و ریشه است و میوه‌ها بر مبنای ریشه‌ها شکل می‌گیرند» (خندان، ۱۳۹۲). «ریشه مبنایگرایی، تفکیک و تمیز میان روبنا از زیربناست که پیشینه‌ای به بلندای تاریخ علم داشته، به قرن‌ها قبل از میلاد و به اندیشه‌های ارشمیدس و اقلیدس اسکندرانی^۱ بازمی‌گردد. همه ما پس از گذشت هزاران سال هنوز با آوازه اقلیدس اسکندرانی که با اتقان بی‌نظیر هندسه اقلیدسی ماندگار است، آشنا هستیم. هندسه اقلیدسی با پذیرفتن پنج اصل به‌عنوان اصول موضوعه^۲ تمام احکام و قوانین هندسی را اثبات می‌کند. اقلیدس اصطلاحاً نام قضیه را بر این احکام و قوانین اطلاق کرده است. پس از این، تمامی مسائل موجود در هندسه کلاسیک براساس همین قضیه‌ها قابل حل است» (گرینبرگ، ۱۳۶۳، ص ۷-۲۰). دو اصل اساسی فلسفه مبنایگرایی یعنی وجود باورهای پایه (که ذاتاً قابل قبول‌اند یا با دلیلی غیراستنتاجی پذیرفته می‌شوند) و اثبات تمامی دیگر باورها براساس باورهای پایه از همین رویکرد اقلیدس گرفته شده است.

باید توجه داشت، این رویکرد شگرف در بسیاری از عرصه‌های دیگر علم، از جمله فلسفه، اخلاق، فیزیک و ریاضیات نیز پیگیری شده است. به‌عنوان مثال، کانت (Rockmore, 2004, p 18)، بندیکت اسپینوزا (Spinoza, 2017, p. 65) ایمره لاکاتوش^۳ (Ernest, 1997) و ابن‌سینا را می‌توان از بزرگان تاریخ فلسفه و حکمت دانست که به‌وضوح در آثار خود از مبنایگرایی استفاده کرده، بر اهمیت این رویکرد فلسفی تأکید داشته‌اند. باید توجه داشت که رویکرد مبنایگرایی در دانش‌های مختلف مدیریتی نیز جریان داشته است (لطیفی و همکاران، ۱۳۹۷ و آذر، ۱۳۹۹).

۴. روش پژوهش

صحبت از روش‌های پژوهشی که خود به موضوع روش تحقیق می‌پردازند از اقدامات خطیر و چالش‌برانگیز پژوهشی است تا جایی که اغلب این پژوهش‌ها فاقد چنین بخشی هستند (ترک‌زاده، ۱۳۸۸؛ دانایی‌فرد، ۱۳۹۵ و زمانی و همکاران، ۱۴۰۲). این ایراد تقریباً همیشگی، که در اجرای پژوهش، اصول معرفی‌شده روش‌شناسی رعایت نشده است، حتی بزرگانی چون نیوتون، اینشتین و ویتگنشتاین را نیز بی‌نصیب باقی نگذاشته است (Puchner, 2005 و زیباکلام، ۱۴۰۰).

به‌هرروی، در این پژوهش ما ابتدا با بررسی، مقایسه و تطبیق پژوهش‌های اجرایی‌تر صورت گرفته با رویکرد مبنایگرایی معرفت‌شناختی (به‌ویژه پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه مدیریت اسلامی) تلاش کردیم سازوکار عمومی چنین پژوهش‌هایی را احصا کنیم. پس از این با

1. Euclid of Alexandria
2. Postulates
3. Imre Lakatos

رویکرد انتقادی به روش‌های علم طراحی پرداخته، تلاش کردیم عناصری از این روش‌ها را نیز که در تعارض با رویکرد مبنابرایی قرار نداشتند در میان مراحل روش پژوهشی مبنابرایی طراحی استفاده کنیم. روشن است که این اقدام، خود نیازمند طی فرایند مبنابرایی انتقادی برای شناسایی مبانی پیدا و پنهان این روش‌های پژوهشی بوده است.

از آنجاکه گروه کانونی از مرسوم‌ترین رویکردهای اعتبارسنجی چنین پژوهش‌هایی است (Nyumba et al, 2018)، برای افزایش اعتبار نتایج، سه گروه کانونی تشکیل شد. یک گروه کانونی به بررسی فرایند طی شده در این پژوهش اختصاص یافت و دو گروه کانونی نیز به بررسی خروجی نهایی پرداختند. برای افزایش عمق و دقت دو گروه کانونی بررسی‌کننده خروجی نهایی، فرایند خویش بازخوری آگاهانه پیش از برگزاری جلسات صورت گرفت. مطابق این فرایند، پژوهشگران تلاش کردند تمامی تصمیمات طراحانه خود را با ذکر دلیل احصا و ثبت کرده و در اختیار شرکت‌کنندگان در گروه کانونی قرار دهند.

۵. بحث و بررسی

در این بخش تلاش می‌کنیم در چند گام بایسته‌ها و مقدمات نظری و کارکردی لازم برای ارائه روش پژوهشی مبنابرایی طراحی محور را فراهم کنیم. در نخستین گام، با توجه به حیطه کاربرد و غایت این روش تحقیق، لازمه‌های مسئله‌محوری این روش را مورد بحث قرار می‌دهیم. روشن است که شایسته این گام ارزیابی انتقادی برخی روش‌های موجود از جمله مدل‌های نوین روش تحقیق علم طراحی است. در گام دوم، استلزامات لازم برای یکنواخت شدن روش با مبانی نظری و ارزش‌های اساسی دانش‌های بستر را در کانون توجه قرار داده، به‌طورخاص تلاش شد تا هماهنگی با ارزش‌های اسلامی و مبانی معرفتی اسلامی بررسی شود.

در گام سوم به معرفی مراحل روش تحقیق مبنابرایی طراحی محور پرداخته شد. گام چهارم به معرفی شرایط و محیط استفاده و به‌کارگیری این روش می‌پردازد و گام‌های پنجم و ششم، صلاحیت‌های پژوهشگر و معیارهای اعتبارسنجی این روش را مورد بحث قرار داده است.

۵-۱. مسئله‌محوری روش تحقیق مبنابرایی طراحی محور

همان‌طورکه پیش از این تبیین شد، یکی از نیازهای اصلی یک روش تحقیق مدیریت اسلامی، مسئله‌محوری است. درواقع، مانعی که باعث شده است بسیاری از روش‌های تحقیق که معیارهای فلسفی و اسلامی لازم را دارند، مورد استقبال پژوهشگران دانش مدیریت قرار نگیرد، فقدان مسئله‌محوری به صورت متداول است (Zar'e & Ghazavizadeh, 2021). در مقابل، روش تحقیق علم طراحی که در اصل، یک روش تحقیق در رشته‌های مهندسی است، روشی کاملاً مسئله‌محور است. ازاین‌رو، می‌توان با بررسی انتقادی این روش پژوهشی، عناصر ایجادکننده مسئله‌محوری را شناسایی کرد. براساس این، عناصر ذیل باید مورد توجه قرار گیرند:

• تجربه‌های ذی‌نفعان از مواجهه با مسئله

یکی از عناصری مورد تأکید در روش تحقیق علم طراحی، بررسی تجربه‌های ذی‌نفعان مختلف از مواجهه با مسئله است. در مدل‌های مختلف روش تحقیق علم طراحی این اقدام در گام‌های ابتدایی انجام می‌گیرد (Johannesson & Perjons, 2014, p. 91). با اینکه برخی از این تجارب ارتباطی با اصل سؤال پژوهش ندارند، اما این رویکرد، در مسئله‌محوری پژوهش بسیار کمک‌کننده است و بنابراین، ضرورت دارد پس از اصلاح در ساختار نهایی روش مورد توجه قرار گیرد. اصلی‌ترین اصلاحی که لازم است در خصوص این تجربه‌ها مورد توجه قرار گیرد، تفکیک لایه‌هاست. درواقع، مطابق نگاه مبنابرایانه، تجربه‌های ذی‌نفعان از مسئله، نه به شکل‌های مختلف یک مسئله، بلکه نشانه‌های متفاوت وجود یک مسئله زیربنایی‌تر در نظر گرفته می‌شود.

• توجه به داشته‌ها برای مواجهه با مسئله

توجه اولیه به داشته‌ها یا دانش موجود برای مواجهه با یک مسئله از مهم‌ترین عناصری است که به کاربردی شدن و عملیاتی‌سازی مسئله‌محوری رویکردهای نوین روش تحقیق علم طراحی یاری می‌رساند (آذر و مطلبی، ۱۴۰۱). ازاین‌رو پاسخ به این پرسش که «پژوهشگر چه چیزی در اختیار دارد؟» را می‌توان یکی از نخستین سؤالاتی دانست که در مراحل ابتدایی علم طراحی مورد توجه قرار می‌گیرد. ازاین‌رو در طراحی روش تحقیق حاضر نیز پژوهشگر می‌کوشد با احصاء ذی‌نفعان از یک‌سو و همدلی با آشفتگی ازسوی دیگر، تمامی ابعاد (داشته‌ها) برای مواجهه با مسئله را مورد توجه قرار دهد.

۵-۲. ارزش‌محوری و توجه به مبانی معرفتی در مبنایگرای طراحی محور

پس از مسئله‌محوری، ارزش‌محوری، دیگر معیار اصلی است که در مبنایگرای طراحی محور شایسته توجه است. هرچه در معیار مسئله‌محوری روش تحقیق علم طراحی کمک‌کننده بود، در معیار ارزش‌محوری، ایجادکننده تعارض و مانع است. در ادامه به برخی از آنها اشاره کرده، شیوه حل و مقابله با آن را نیز مورد توجه و تبیین قرار می‌دهیم.

• الزامات راه‌حل از دید ذی‌نفعان و ارتباط آن با تکثرگرایی

در روش تحقیق علم طراحی الزامات راه‌حل از دید ذی‌نفعان مورد توجه قرار دارد (Peffer et al. 2007; p. 55). این موضوع هرچند به نوعی به مسئله‌محوری و کاربردی شدن اجرای روش تحقیق کمک می‌کند، اما متضمن نوعی تکثرگرایی است (Taket, A., & White, 2023). درواقع، با توجه به تنوع و تعدد ذی‌نفعان، بدون وجود مجموعه‌ای از باورهای مورد وفاق، الزامات راه‌حل براساس نظر ذی‌نفعان می‌تواند به حدی گسترده و متنوع باشد که هیچ ارزش مشترکی نتواند جمع‌کننده آن باشد. این مسئله در نهایت راه‌حلی جز تکثرگرایی در مقابل پژوهشگران باقی نمی‌گذارد. براساس این، یکی از مبانی روش پژوهشی علم طراحی که در اینجا به‌طور کامل درصدد حذف خود و اثراش در سایر لایه‌ها بوده‌ایم، همین اصل بوده است. در ادامه مشاهده می‌شود چگونه این اقدام صورت گرفته است.

• الزامات راه‌حل براساس اجماع ذی‌نفعان: یک نگاه ارزش‌محور

به‌عنوان یک پاسخ برای معضل یادشده، برای حفظ ارزش افزوده توجه به نظر ذی‌نفعان از یک‌سو و پرهیز از تکثرگرایی این منظر ازسوی دیگر، لازم است پیش از بررسی الزامات راه‌حل از دید ذی‌نفعان، فرایند اجماع برای ارزش‌ها صورت گیرد. اجماع برای ارزش‌ها از گام‌های مهمی است که در برخی از دیگر روش‌های تحقیق مدیریت اسلامی نیز مورد توجه بوده است (آذر و عزیزی، ۱۴۰۱). پژوهش‌های این رابطه نشان داده است اجماع برای ارزش‌ها حتی می‌تواند بیشتر از تأکید بر تکثرگرایی و عدم موضع‌گیری ارزشی (البته اگر چنین کاری ممکن باشد)، وفاق‌آفرین باشد (آذر و عزیزی، ۱۴۰۱).

۵-۳. مراحل روش تحقیق مبنایگرای طراحی محور

با توجه به دو مرحله بحث و بررسی پیش‌گفته، در این بخش تلاش می‌شود مراحل روش تحقیق طراحی محور معرفی شود. این نکته قابل توجه است که بسیاری از ملاحظات، نسبت به آنچه در دو بخش قبلی ذکر شد، به علت رعایت اختصار به صورت مجزا ذکر نشده و در همین بخش و در کنار معرفی مراحل این روش تحقیق اشاره شده است.

فعالیت یک: احصای نشانه‌های مسئله

نخستین فعالیت در روش تحقیق مبنای طراحی محور با توجه به ضرورت مسئله محوری و توجه به مبانی معرفت‌شناختی، با احصای نشانه‌های مسئله آغاز می‌شود. درواقع، از آنجاکه در این روش پژوهشی مسئله محور و کاربردی هستیم، در ابتدا به دنبال نشانه‌های یک مسئله می‌گردیم. از سوی دیگر، نگاه لایه‌ای مبنایانه خود را حفظ کرده‌ایم و بنابراین، توجه داریم که آنچه می‌بینیم، نشانه‌های مسئله است و ممکن است خود مسئله در سطحی دیگر باشد. افزون‌براین، توجه به ارزش‌ها را نیز حفظ کرده‌ایم و از این‌رو، در یکی از فعالیت‌های ذیل این فعالیت اصلی از خود می‌پرسیم که چرا هر پدیده به عنوان نشانه مسئله به شمار آمده است؟ براساس این، فعالیت‌های فرعی این فعالیت به شرح ذیل است:

فعالیت فرعی ۱-۱: احصای ذی‌نفعان

با توجه به مسئله محوری و دیگر ارزش‌های هم‌راستا با رویکردهای رهایی‌بخش در پژوهش مدیریت، در نخستین فعالیت فرعی تلاش می‌شود تا تمامی ذی‌نفعان احصا شده و مطمئن شویم صدای همه آنها شنیده می‌شود. معمولاً بعد از تبیین هندسه لایه‌ای مسئله مجدداً لازم است به این گام بازگردیم و دوباره ذی‌نفعان را شناسایی کنیم. تکنیک‌هایی چون تحلیل ذی‌نفعان و سیستم‌های ابتکاری-انتقادی در این مرحله می‌تواند بسیار کارآمد باشد.

فعالیت فرعی ۱-۲: جمع‌آوری نشانه‌های مسئله از منظر هریک از دسته‌های ذی‌نفعان

در این مرحله تلاش می‌کنیم نشانه‌های مسئله را از منظر هریک از دسته‌های ذی‌نفعان مورد توجه قرار دهیم. در این مرحله می‌توانیم از انواع روش‌های نمونه‌گیری احتمالی طبقه‌بندی شده استفاده کنیم، تا ترکیب با کفایتی از ذی‌نفعان به دست آوریم. افزون‌براین، در صورت ناهمگونی ذی‌نفعان از حیث سطح خوداظهاری، دانش و... می‌توانیم از انواع مختلف روش‌های بازنمایی و نقش‌آفرینی برای شنیدن هرچه بهتر نظر ذی‌نفعان استفاده کنیم.

فعالیت فرعی ۱-۳: تأمل انتقادی؛ چرا پدیده‌ها به عنوان نشانه یک مسئله به شمار آمده‌اند؟

در این مرحله تلاش می‌کنیم مفروضاتی را که منجر شده است یک پدیده به عنوان نشان وجود یک مسئله (یا مطابق نظر ذی‌نفعان یک پدیده جزئی از یک مسئله و یا حتی همه آن) به شمار آید، بررسی می‌کنیم. در این مرحله می‌توانیم از انواع تکنیک‌های ساختارگشایی یا واسازی استفاده کنیم. نتایج این گام در تهیه فهرست اولیه‌ای که در ذیل فعالیت فرعی ۱-۳ استفاده می‌شود، کمک‌کننده خواهد بود.

فعالیت دو: شناسایی هندسه لایه‌ای مسئله

در فعالیت اول تمام نشانه‌های مسئله را با توجه به ماهیت چندجانبه محیط از دید ذی‌نفعان مختلف بررسی کردیم. همچنین، با نگاه مبنایانه تلاش کردیم دریابیم که چرا هر پدیده به عنوان نشانه (یا خود) یک مسئله به شمار آمده است. اکنون در ذیل این فعالیت می‌توانیم با پیگیری دو گام فرعی به شناسایی هندسه لایه‌ای مسئله دست یابیم.

فعالیت فرعی ۲-۱: همدلی با آشفستگی مسئله

همدلی با آشفستگی، رویکردی است که پس از چندبار توسعه و اصلاح شیوه‌های مرسوم برای شناخت مسئله ایجاد شده است. نخستین و سنتی‌ترین نگاه جای دادن هر مسئله در قالب‌های موجود در ذهن پژوهشگر است. درواقع، در اینجا پژوهشگران به دنبال نظم بخشیدن به مسئله هستند (ایکاف، ۱۳۷۵). رویکردهای توسعه‌یافته‌تر نشان دادند که نظم بخشیدن به آشفستگی نه ممکن است و نه مطلوب و لذا فهم آشفستگی را پیشنهاد دادند. در اینجا پژوهشگران به دنبال فهم تجزیه‌محور مسئله هستند؛ اما می‌کوشند هیچ قالب پیش‌فرض و از قبل آماده‌ای را بر آن تحمیل نکنند.

رویکردهای بیشتر توسعه‌یافته نشان دادند که فهم تجزیه‌ای آشفتگی، نه ممکن است و نه مطلوب، لذا فهم سیستمی آشفتگی را پیشنهاد دادند. درنهایت، توسعه‌های نهایی این عرصه نشان داد که فهم سیستمی نه ممکن است و نه مطلوب (کافی) لذا همدلی با آشفتگی را پیشنهاد دادند (آذر و عزیزی، ۱۴۰۱).

همدلی با آشفتگی، متضمن توجه به چندین ملاحظه کارکردی و معرفت‌شناختی است. اولاً، اینکه مسائل دنیای واقعی به قدری پیچیده هستند که فهم تجزیه‌ای و حتی سیستمی آنها اغلب در عمل برای ما ممکن نیست و تنها به میزانی که رضایت‌خاطر یا همدلی در میان تصمیم‌گیران ایجاد شود، می‌توانیم برای شناسایی آن تلاش کنیم (Simon, 1990). ثانیاً، اینکه تنها عوامل عقلایی نیستند که در رخدادهای مسائل یا هنگام تصمیم‌گیری برای حل آنها نقش ایفا می‌کنند؛ بلکه عناصر غیرعقلایی نیز به‌نوبه خود در این عرصه نقش‌آفرینی می‌کنند (تکت و وایت، ۱۳۹۹)، و بنابراین، به‌جای فهم باید از همدلی استفاده کنیم.

درنهایت، ملاحظه سوم این است که مسائل در محیط چندجانبه رخ می‌دهند. محیطی که ذی‌نفعان مختلف از پارادایم‌های مختلف در آن دخیل هستند و بنابراین، دانش شخصی ما نمی‌تواند راهی برای مفاهیم منطقی در این محیط بیابد (Polanyi, 2012). بسیاری از معرفت‌شناسان معاصر اذعان دارند که در چنین شرایطی افراد از جبهه‌های بدیل تنها می‌توانند مواضع خود را تبلیغ کنند (کوهن، ۱۳۹۲). براساس این، ما نیز از عبارت همدلی با آشفتگی استفاده کرده‌ایم. برای همدلی با آشفتگی باید از ترکیب تکنیک‌های آفاقی^۱ و انفسی^۲ استفاده کرد. یک ترکیب مورد علاقه برای ما ترکیب تحلیل سوات^۳ همراه با تجزیه و تحلیل شبکه خزان است.

فعالیت فرعی ۲-۲: شناخت مبنارگایانه بسترهای تخصصی مسئله

در فعالیت اول، نشانه‌های مسئله از دید ذی‌نفعان مختلف شناسایی شد. همچنین در فعالیت فرعی پیشین ذیل عنوان همدلی با آشفتگی، تلاش کردیم ماهیت آشفته خود مسئله را شناسایی کنیم. حال در این فعالیت با توجه به منظر مبنارگایانه، بسترهای تخصصی دخیل در مسئله را مورد توجه قرار داده، هر یک از آنها را به صورت مجزا بررسی می‌کنیم. اینکه مسئله در چه ابعاد موضوعی، علمی و کارکردی دخیل است و چطور از هریک اثر می‌پذیرد و بر آنها اثر می‌گذارد، از اهداف این فعالیت فرعی است. برای پیگیری این فعالیت، بسته به شرایط، می‌توانیم از تکنیک‌های ساده چون تصاویر غنی و تعاریف ریشه‌ای استفاده کنیم.

فعالیت سه: تعیین اصول موضوعه طراحی

در حقیقت، شروع اصلی روش تحقیق مبنارگایی طراحی محور از این فعالیت است. در این فعالیت، مهم‌ترین اقدام روش‌شناسانه این رویکرد یعنی تعیین اصول موضوعه صورت می‌گیرد. این مهم با پیگیری دو گام ذیل انجام خواهد شد.

فعالیت فرعی ۳-۱: اجماع برای ارزش‌ها

در این مرحله لازم است ابتدا تمامی ارزش‌های ذی‌نفعان احصا و سپس به اجماع بر روی ارزش‌ها اقدام شود. ازاین‌رو، پیش از هر چیز، دو موضع خوداظهاری و خویش‌بازخوردی باید به‌عنوان دو پایه اساسی در این گام توسط پژوهشگران مورد توجه قرار گرفته و در میان ذی‌نفعان نیز ترویج شود. پس از این لازم است نگاه مبنایی به ارزش‌ها مورد توجه قرار گرفته، ارزش‌های اصلی و جهان‌شمول و ارزش‌های فرعی (ثانویه) در یک فرایند جمعی مورد تفکیک قرار گیرد. روشن است که اصول موضوعه طراحی تنها مبتنی بر ارزش‌های اصلی (و اهداف اصلی) خواهند بود و ارزش‌ها و اهداف ثانویه، خارج از اصول موضوعه طراحی به شمار می‌آیند. به این منظور، افزون‌بر بحث

باز و آزاد همراه با ارج نهادن به دو اصل خوداظهاری و خویش‌بازخوری می‌توانیم از تکنیک شناسایی و آزمون مفروضات استراتژیک نیز استفاده کنیم.

فعالیت فرعی ۳-۲: دسته‌بندی لایه‌ای اهداف

دسته‌بندی لایه‌ای اهداف پس از دسته‌بندی ارزش‌ها صورت می‌گیرد. در این فعالیت فرعی نیز می‌توانیم از شناسایی و آزمون مفروضات استراتژیک^۱ استفاده کنیم؛ زیرا هم ارزش‌ها و هم اهداف مطرح‌شده در این دو فعالیت، به نوعی قابلیت جایگزینی با مفروضات استراتژیک را دارند.

فعالیت چهار: گردآوری و تحلیل داده براساس اصول موضوعه طراحی

با مشخص شدن اصول موضوعه طراحی، راه برای انجام پژوهش یعنی جمع‌آوری داده و کشف دانش در خصوص مسئله مورد طراحی باز شده است. براساس این، هنگام گردآوری و تحلیل داده باید فعالیت‌های فرعی ذیل مورد توجه قرار گیرد:

فعالیت فرعی ۴-۱: گردآوری و دسته‌بندی داده‌ها و اطلاعات

در این مرحله لازم است داده‌های لازم برای پاسخ به مسئله، جمع‌آوری و دسته‌بندی شود. با توجه به رویکرد کاربردی، ضروری است تمام انواع داده‌ها مورد توجه قرار گرفته و برای هریک از آنها استراتژی مناسب جمع‌آوری و دسته‌بندی اتخاذ شود. انواع روش‌های مرور ادبیات، مرور نظام‌مند، مصاحبه، متن‌کاوی، اندازه‌گیری، قوم‌نگاری و... در این مرحله می‌تواند استفاده شود.

فعالیت فرعی ۴-۲: تحلیل هم‌راستایی داده‌ها با اهداف و ارزش‌های طراحی

در این مرحله لازم است با رویکرد تطبیقی میزان هماهنگی داده‌ها و دانش موجود با اهداف و ارزش‌های طراحی بررسی شود. به عبارت بهتر و ساده‌تر، اهداف ما چقدر در دسترس و شدنی هستند و ارزش‌های طراحی چقدر کار را برای ما مشکل یا آسان کرده‌اند. از آنجاکه در فعالیت ۳-۱ و ۳-۲ اهداف و ارزش‌ها را به دو دسته اصلی و ثانویه تقسیم کرده، موارد ثانویه را از اصول موضوعه طراحی خارج کردیم، در اینجا می‌توانیم با بازگشت به گام‌های ۳-۱ و ۳-۲ در صورت تعارض با داده‌ها به جرح و تعدیل اهداف و ارزش‌های ثانویه اقدام کنیم.

فعالیت فرعی ۴-۳: تحلیل خلأهایی که مصنوع طراحی باید پاسخ گوید

در نتیجه فعالیت فرعی ۴-۲ و مقایسه آن با اصول موضوعه طراحی، خلأهایی روشن می‌شود که مصنوع طراحی باید پاسخ گوید. برای این اقدام، می‌توان از انواع روش‌های موجود در رویکرد مقایسه‌ای و تطبیقی بهره برد.

فعالیت پنج: ارائه مصنوع اولیه

در این مرحله از دانش جمع‌آوری و دسته‌بندی شده در فعالیت فرعی ۴-۱ برای پاسخ به اهداف طراحی و هم‌راستا با ارزش‌های طراحی استفاده می‌شود. اما جعبه سیاه موجود در فرایند طراحی، در این مرحله است؛ زیرا در این مرحله است که باید از خلاقیت و نوآوری برای ارائه ایده‌هایی کاربردی استفاده کرد. براساس این، پیگیری این فعالیت اصلی باید در قالب سه فعالیت فرعی ذیل انجام شود:

فعالیت فرعی ۵-۱: ارائه ایده محوری مبنایانه

قلب روش تحقیق مبنایانه طراحی محور، ارائه ایده محوری است؛ جایی که دانش اصلی خلق شده و نوآوری و خلاقیت در اوج قرار دارد. در این مرحله، اصول موضوعه طراحی و دانش موجود در کنار هم به جرقه ایده نوآورانه منجر شده و هسته اصلی طراحی را شکل می‌دهد.

برای این منظور، بهره‌گیری از تکنیک‌هایی چون طوفان فکری، خوابیدن روی مسئله و تأمل انتقادی کارساز خواهد بود، هرچند قطعاً نمی‌توان راه‌حلی یقینی برای این مرحله ارائه داد.

فعالیت فرعی ۵-۲: ترسیم عناصر اصلی مصنوع

پس از خلق ایده اصلی طراحی، ترسیم عناصر اصلی مصنوع براساس دانش جمع‌آوری شده به ایجاد مصنوع اولیه کمک می‌کند.

فعالیت فرعی ۵-۳: ترسیم روابط (هم‌زمانی، علی و ریاضی) میان عناصر مصنوع

اگرچه این گام و گام پیشین را می‌شد در کنار هم و در قالب یک گام ذکر کرد، اما برای پرهیز از دام‌های ادراکی هنگام طراحی ضرورتاً ابتدا باید یکبار فعالیت ۵-۲ اجرا و سپس یکبار فعالیت ۵-۳ اجرا شود. پس از آن می‌توان میان این گام‌ها بی‌شمار رفت و برگشت داشت. در این دو فعالیت می‌توان از تکنیک‌هایی مانند نگاشت‌شناختی، مدل‌سازی ساختاری تفسیری و روش‌شناسی سیستم‌های نرم استفاده کرد.

فعالیت شش: ارزیابی و توسعه مصنوع براساس اصول موضوعه طراحی

طراحی و توسعه مصنوع باید براساس اصول موضوعه طراحی ارزیابی شود. در این عرصه روش تحقیق علم طراحی، مجموعه‌ای از تکنیک‌ها و ابزارها را ارائه می‌دهد که با رعایت شرایط ذکر شده می‌توان از آنها بهره برد. این مجموعه طیفی گسترده از شیوه‌های نرم و عمیق چون استدلال آگاهانه تا شبیه‌سازی رایانه‌ای را دربرمی‌گیرد.

فعالیت هفت: ارائه مصنوع نهایی

فعالیت فرعی ۷-۱: رسیدن به مصنوع نهایی با اصلاح مصنوع اولیه

در این مرحله با اصلاح و بازخوردگیری مجدد از ذی‌نفعان و صاحب‌نظران، مصنوع اولیه توسعه داده شده و به مصنوع نهایی تبدیل می‌شود. تأمل انتقادی و پرهیز از اصلاح موضعی، از جمله اصولی است که در این فعالیت باید مورد توجه قرار گیرد.

فعالیت فرعی ۷-۲: اجرا و بازگشت

در این وضعیت، مصنوع نهایی روش تحقیق مبنایابی طراحی محور آماده شده و آماده به‌کارگیری است. اما این مصنوع نیز همانند هر مصنوع دیگری در کنار نتایج، منجر به عوارض جانبی خواهد شد. بازگشت برای پیگیری همین عوارض جانبی و اجرای مجدد فعالیت روش مبنایابی طراحی محور برای اصلاح آنهاست.

۴-۵. صلاحیت‌های پژوهشگر روش تحقیق مبنایابی طراحی محور

اجرای هر نوع پژوهشی نیازمند پژوهشگری با صلاحیت‌های مخصوص به خود است. روش تحقیق مبنایابی طراحی محور نیز نیازمند پژوهشگری با صلاحیت‌های تعریف شده است. از آنجاکه این روش پژوهشی اصول مبنایابی معرفت‌شناختی را تا حد بالا پیاده می‌کند، نیاز به تخصص پژوهشگر در عرصه معرفت‌شناختی، نیازی حداقلی است. درواقع، آشنایی عمومی پژوهشگر با اصول معرفت‌شناسی اجتماعی و درک امهات مسائل این عرصه و توانمندی در شناخت هندسه لایه‌ای دانش مورد بحث، برای پیشبرد این روش‌شناسی کفایت می‌کند.

براساس این، طیف متنوعی از پژوهشگران با حیطة توانمندی و صلاحیت علمی متفاوتی می‌توانند از روش تحقیق مبنایابی طراحی محور استفاده کنند؛ اما همه آنها باید دست‌کم در یکی از دو حالت ذیل قابل تعریف باشند: پژوهشگر روش پژوهشی مبنایابی طراحی محور یا باید بتواند به تکنیک‌های مورد نظر مبنایابی بیفزاید تا ضمن شناسایی زیربناهای غیرهمراستای آنها از ابعاد اجرایی تکنیک حذف کند، یا در موضوع به قدری متخصص باشد که بدون استفاده از تکنیک‌ها بتواند روش تحقیق را به پیش برد.

۵-۵. مبانی پارادایمی پژوهش مبنای طراحی محور

چنان‌که در بخش «مبانی نظری روش پژوهشی علم طراحی» بیان شد، روش تحقیق طراحی مبنایراییانه، صرفاً یک رویکرد فنی یا ابزاری نیست، بلکه در یک چهارچوب پارادایمی خاص از هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی قرار دارد. این چهارچوب، تلفیقی از پارادایم واقع‌گرایی انتقادی و منطق معرفت‌شناختی مبنایرایی است؛ به این معنا که در سطح پارادایمی، پژوهش به دنبال کشف و فهم لایه‌های پنهان واقعیت و ساختارهای علی اثرگذار بر پدیده‌هاست (Bhaskar, 1978; Danermark et al., 2002)، و در سطح روش‌شناسی درونی، سامان‌دهی معرفت بر پایه باورهای پایه^۱ و اصول موضوعه‌ای که نقش زیربنا را ایفا می‌کنند، انجام می‌شود (Audi, 1993; Alston, 1989).

در این رویکرد، معرفت صرفاً بازتاب تجربه نیست؛ بلکه در قالب یک ساختار منطقی و استنتاجی از باورهای پایه و مقدماتی است که دیگر باورها براساس آنها مشروعیت معرفتی می‌یابند. به دیگر سخن، همان‌گونه که در سنت کلاسیک مبنایرایی^۲ تأکید شده، تمام نظام معرفتی باید به شکلی ساخت یافته از یک سلسله اصول موضوعه یا باورهای بدیهی و غیرقابل استنتاج آغاز شود. (Bonjour, 1985; Pollock & Cruz, 1999) این نگاه، هم در سنت فلسفی غربی دیده می‌شود (مانند آثار دسکارتس^۳ و اسپینوزا^۴) و هم در میراث فلسفه اسلامی قابل شناسایی است، چنان‌که ابن‌سینا، خواجه‌نصیر و علامه طباطبایی نیز به صراحت بر تمایز میان اصول موضوعه و نتایج استنتاج‌شده در ساختار معرفت تأکید دارند (مطهری، ۱۳۸۹؛ نصر، ۱۹۹۳).

از منظر پژوهش طراحی، این منطق مبنایراییانه به معنای آن است که فرایند طراحی نه صرفاً پاسخ به یک مسئله بر مبنای تجربه یا الهام، بلکه حرکتی نظریه‌مبناست که در آن طراح موظف است اصول موضوعه‌ی نظری خود را شفاف، مستدل و قابل دفاع اعلام کرده و تمام مراحل طراحی، ارزیابی و توسعه‌ی مصنوع را براساس آن اصول سامان دهد. چنین الگویی، نه تنها قابلیت تعمیم معرفت طراحی‌شده را افزایش می‌دهد، بلکه امکان گفتگو و داوری علمی درباره اعتبار نظریه طراحی‌شده را نیز فراهم می‌کند.

از منظر هستی‌شناختی، واقع‌گرایی انتقادی بر وجود مستقل واقعیت از ذهن انسان تأکید دارد؛ اما تصریح می‌کند که دسترسی ما به این واقعیت، همواره با واسطه و نظریه‌بار است. (Bhaskar, 1978; Sayer, 2000) این پارادایم، واقعیت را در سه سطح تحلیل می‌کند:

۱. سطح تجربی: آنچه مستقیماً مشاهده می‌شود؛

۲. سطح واقعی: آنچه واقعاً رخ می‌دهد، صرف‌نظر از مشاهده ما؛

۳. سطح عمیق یا علی: ساختارها و سازوکارهایی که پدیده‌ها را تولید می‌کنند.

در رویکرد طراحی مبنایراییانه، تمرکز اصلی بر سطح سوم است: شناسایی، بازطراحی، و مداخله در ساختارهایی که موجد رفتارها و نهادهای اجتماعی‌اند (Danermark et al., 2002). از منظر معرفت‌شناسی، این رویکرد با دیدگاه «نظریه‌پردازی در عمل» نزدیکی دارد، جایی که طراحی، پژوهش و کنش در یک چرخه‌ی بازخوردی پیوسته، به تولید و اصلاح دانش منجر می‌شوند (Van Aken, 2004; Sein et al., 2011). با وجود این، مقاله حاضر بر آن است که این چرخه طراحی-کنش را در درون یک ساختار مبنایراییانه سازمان‌دهی کند؛ یعنی به جای اتکا صرف به تجربه یا کارآمدی، طراحی نظریه و مصنوع بر پایه اصول موضوعه روشن، باورهای پایه قابل دفاع، و ساختار منطقی استنتاج‌شده انجام پذیرد. این سازمان‌دهی منطقی، امکان داوری معرفتی منسجم‌تری را فراهم می‌آورد و کاربست طراحی را از سطح عمل‌گرایی صرف به سطح نظریه‌پردازی متقن ارتقا می‌دهد. در این پارادایم تلفیقی:

- مسئله تحقیق نه تنها از داده‌های تجربی، بلکه از تعامل نظری، اخلاقی و زمینه‌ای نشئت می‌گیرد (Pawson & Tilley, 1997)؛

- هدف پژوهش نه فقط تبیین، بلکه مداخله نظریه‌مبنا برای بهبود ساختارهای اجتماعی است (Gregor & Hevner, 2013)؛
- اعتبار تحقیق نیز نه صرفاً با معیارهای پوزیتیویستی، بلکه با قدرت تبیینی و تغییرآفرینی نظریه طراحی‌شده سنجیده می‌شود (Easton, 2010).

براساس این، روش تحقیق طراحی میناگرایانه در بستری از واقع‌گرایی انتقادی شکل می‌گیرد؛ اما در درون خود از منطق معرفتی میناگرایانه بهره می‌برد؛ منطقی که پژوهشگر را به تعیین اصول موضوعه، صورت‌بندی ساختار استنتاجی، و ارزیابی نظام‌مند مصنوع طراحی‌شده فرامی‌خواند.

۵-۶. معیارها و عناصر اعتبار پژوهش میناگرایی طراحی‌محور

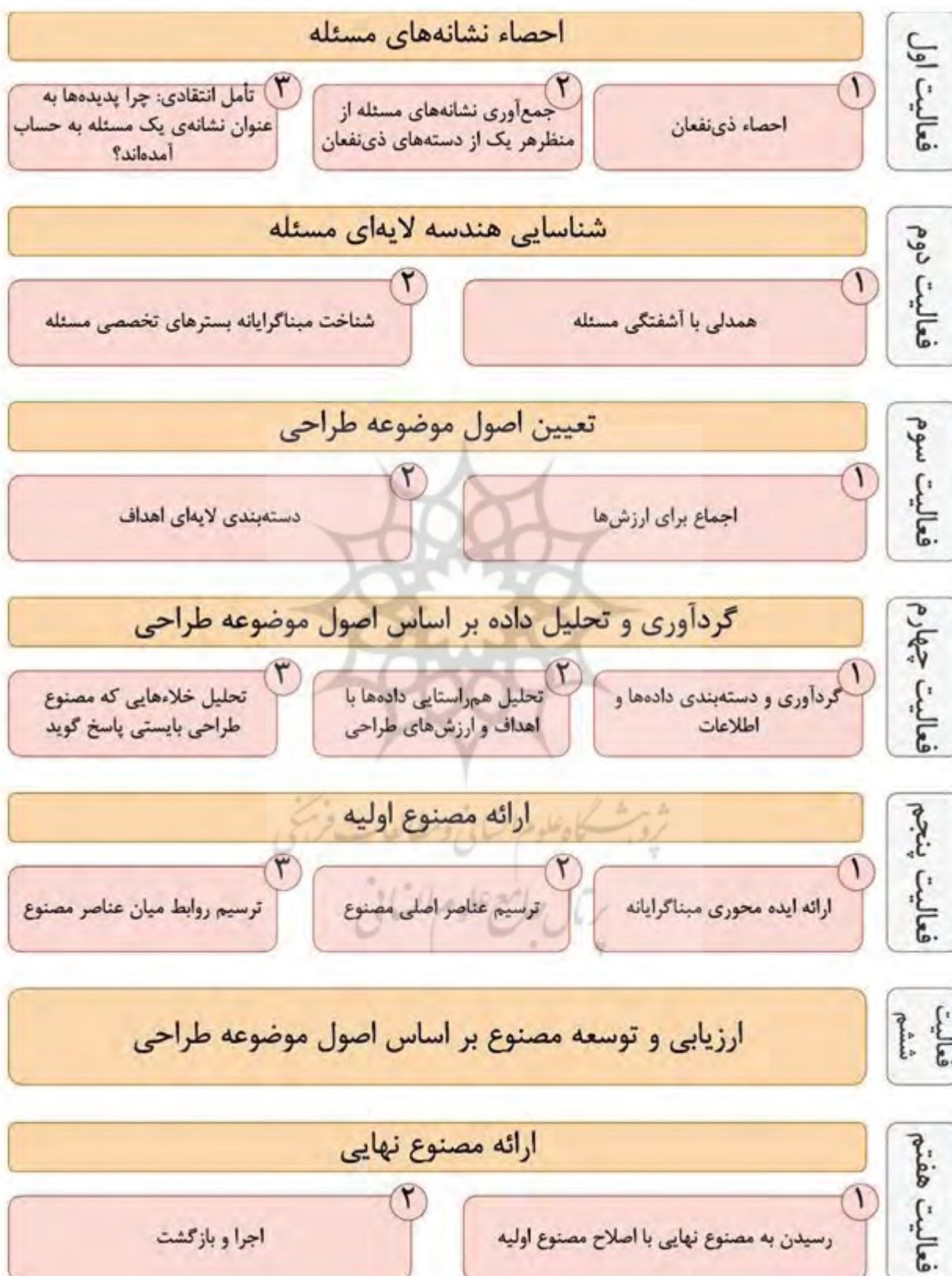
هرچند بحث درخصوص روایی و پایایی در پژوهش‌های کیفی و در چنین سطحی کمتر مورد توجه است، اما چندین دسته از معیارها می‌تواند در ارزیابی اعتبار یک پژوهش میناگرایی طراحی‌محور کمک‌کننده باشد. از یک سو، با توجه به اینکه ارائه به ذی‌نفعان و دریافت بازخورد از صاحب‌نظران در داخل فرایند این روش پژوهشی گنجانده شده است، رعایت ساختار این روش می‌تواند به نحو قابل توجهی نشان‌دهنده روایی محتوایی و صوری اثر باشد. از سوی دیگر، با توجه به اینکه فرایند این روش تحقیق نشانه‌های مسئله را از خود مسئله مجزا در نظر گرفته و با تأمل انتقادی و استفاده از نظر تمامی ذی‌نفعان درخصوص نشانه‌های مسئله به تعریف مسئله دست می‌یابد، می‌توان نسبت به روایی پژوهش‌هایی که با پیگیری کامل فرایند معرفتی شده اجرا شده‌اند، اطمینان پیدا کرد.

۶. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف معرفتی یک روش پژوهشی برای پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی که در فضای میان‌رشته‌ای قرار دارند و به‌طور خاص پژوهش‌های مدیریت اسلامی که در دو عرصه مدیریت متداول و اندیشه اسلامی مطرح هستند، انجام شده است. براساس این، مطابق توضیحات ارائه شده، ساختار کلی این اثر را می‌توان به صورت شکل ذیل ارائه کرد:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل ۱. مراحل روش‌شناسی مبنای طراحی محور

در این بخش به منظور تبیین بیشتر به بررسی همگرایی و واگرایی و مقایسه کاربردی با برخی از سایر روش‌های تحقیق رایج در مدیریت اسلامی می‌پردازیم. برای این موضوع، روش تحقیق دلالت‌پژوهی را مورد توجه قرار می‌دهیم (دانایی‌فرد، ۱۳۹۵). آنچه در این روش پژوهشی با آن مواجه هستیم، بیش از هر چیز استفاده از منابع یک دانش دیگر برای مدیریت است. در تمامی اشکال و انواع روش‌های تحقیق دلالت‌پژوهی (رویکرد برایشی، نظام‌مند و...) راهبردی برای خارج کردن آموزه‌های اسلامی از صرف یک منبع مشاهده نمی‌شود و بنابراین، مسائل و سازوکار فهم راه‌حل‌ها در همان پارادایم مدیریت متداول باقی می‌ماند؛ هرچند در برخی از انواع اجرای این روش تحقیق با دقت تأکید شده است که نظامی از قبل برای جانمایی آموزه‌ها در نظر گرفته نمی‌شود؛ اما از آنجاکه پژوهشگران خود متخصصان مدیریت هستند، این نظام به صورت ناخودآگاه در ذهن آنها قرار دارد و بنابراین، باید نظامی آگاهانه برای مقابله با این مسئله در نظر گرفته شود. این ویژگی به کاربرد ویژه روش تحقیق دلالت‌پژوهی در پژوهش‌های تطبیقی مدیریت اسلامی منجر می‌شود. حال آنکه عرصه کاربردی اصلی روش تحقیق مبنایگرایی طراحی محور در پژوهش‌های تأسیسی مدیریت اسلامی است. این مسئله یکی از اصلی‌ترین تفاوت‌های کاربردی روش تحقیق مبنایگرایی طراحی محور با دیگر روش‌های تحقیق مدیریت اسلامی است که اغلب اختصاص به رویکرد تطبیقی دارند.

در پژوهش دیگری که به معرفی سامانه هدا برای مطالعات مدیریت اسلامی می‌پردازد، پژوهش جنبه توصیفی داشته و رویکردی را توصیف می‌کند که به صورت کلی یک پژوهشگر مسلمان و مؤمن پیگیری می‌کند (هادوی‌نژاد، ۱۳۹۶). درواقع، این پژوهش وارد جزئیات روش‌شناختی نشده، به صورت عمومی رویکرد پژوهشی را مورد توجه قرار می‌دهد. در مقابل، روش تحقیق مبنایگرایی طراحی محور در مقام تجویز روش پژوهشی برای دسته‌ای خاص از پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی است. همچنین، درنهایت، در پژوهشی که به تبیین جایگاه ارزش‌ها در پژوهش‌های مدیریت اسلامی می‌پردازد (توکلی، ۱۳۹۱)، با نظامی منطقی جایگاه ارزش‌ها در هر مرحله از دانش‌ورزی و اقدام مدیریت بحث می‌شود. در روش تحقیق مبنایگرایی طراحی محور نیز، این مسئله در کانون توجه بوده و هم‌صدا با خروجی این پژوهش، نقش ارزش‌ها در گام‌های پژوهش مورد توجه قرار گرفته است. افزون‌براین، در واگرایی با پژوهش مورد اشاره، روش تحقیق مبنایگرایی طراحی محور، چگونگی ایجاد وفاق میان ارزش‌ها را نیز مورد توجه قرار داده است.

همان‌گونه که در ابتدای مقاله اشاره شد، توسعه این روش تحقیق حاصل بیش از یک دهه تلاش نظری و تجربی برای پوشاندن لباس یک روش تحقیق نظام‌مند بر قامت مبنایگرایی معرفت‌شناختی در بستر علوم انسانی اسلامی است. در طول این مسیر، چندین پژوهش علمی - با سطوح بلوغ متفاوت - به عنوان شواهد تجربی و مفهومی برای ارزیابی روایی این روش استفاده شده‌اند. نخستین نمونه از این تلاش‌ها را می‌توان در پژوهش «بررسی و نقد تأثیر مکتب فایده‌گرایی بر نظریه‌های تصمیم‌گیری و مقایسه آن با نظریه رشد اسلامی» (۱۳۹۶) مشاهده کرد. این تحقیق با تمرکز بر نقد مبنایی نظریه‌های تصمیم‌گیری غربی و مقایسه آنها با مدل بدیل برگرفته از آموزه‌های اسلامی (به‌ویژه آرای شهید مطهری)، روایی این روش را در سطح استخراج مدل از منابع اسلامی و نقد روشمند پیش‌فرض‌های فلسفی نظریه‌های رقیب نشان داد. در اینجا، مبنایگرایی معرفت‌شناختی نه فقط در سطح نقد، بلکه در ارائه مفاهیم جایگزین نیز به کار گرفته شد؛ اگرچه هنوز از جنبه طراحی و مدل‌سازی سیستمی فاصله داشت.

با گذر زمان و تعمیق رویکرد طراحی در دل مبنایگرایی، در پژوهش‌های «چهارچوب هم‌افزایی دانش‌های مرتبط با آینده‌پژوهی در تصمیمات حکومتی» (۱۴۰۱) و «طراحی چهارچوب هم‌افزایی دانش‌های فرایندساز تصمیم‌گیری حاکمیتی» (۱۴۰۲)، روش تحقیق طراحی مبنایگرایانه به تدریج شکل منسجم‌تری به خود گرفت. این دو پژوهش ضمن وفاداری به بنیان‌های فلسفی علوم انسانی اسلامی، برای حل مسائل واقعی در حوزه مدیریت حکمرانی، از رویکرد طراحی و طراحی محور بهره بردند و به‌ویژه در طراحی معماری مفهومی تصمیم‌گیری اسلامی، تلفیق سنجیده‌ای از دانش‌های اسلامی و بین‌رشته‌ای را نشان دادند. در این پژوهش‌ها، تغییر گام سوم از الگوی سنتی تحقیق طراحی - با عنوان «بررسی هندسه لایه‌ای دانش‌های مرتبط» - نشانگر نوعی بومی‌سازی روش‌شناسانه است که از دل نیازهای خاص مدیریت اسلامی برآمده است.

این سه نمونه پژوهشی، از سطح نقد مفهومی (در نظریه رشد اسلامی) تا طراحی سیستم‌های دانشی در سطح حکمرانی، گواهی بر روایی روش در علوم انسانی اسلامی و مدیریت اسلامی هستند. از یک سو نشان می‌دهند که چگونه می‌توان از منابع اسلامی، اصول موضوعه و مفاهیم بنیادین استخراج کرد و آنها را در طراحی مدل‌های بدیل نظری به کار گرفت؛ و از سوی دیگر، امکان‌پذیری طراحی چهارچوب‌های اجرایی و تصمیم‌سازی در مدیریت اسلامی را با تکیه بر همان مبانی معرفتی و روش‌شناسی طراحی اثبات می‌کنند. این امتداد منطقی از نظریه تا عمل، از روایی داخلی (در سازگاری روش با مبانی اسلامی) و روایی بیرونی (در پاسخ به مسائل واقعی مدیریت اسلامی) حکایت دارد.

منابع

- آذر، عادل، و مطلبی، مصطفی (۱۴۰۱). طراحی مدل حسابرسی هوشمند در سازمان‌های نظارتی. رساله دوره دکتری تخصصی رشته مدیریت سیستم‌ها، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- آذر، عادل، و عزیزی، مهدی (۱۴۰۱). طراحی روش‌شناسی تصمیم‌گیری مشارکتی با رویکرد اسلامی. رساله دوره دکتری تخصصی رشته مدیریت سیستم‌ها، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- ایکاف، راسل (۱۳۷۵). برنامه‌ریزی تعاملی. تهران: انتشارات نگاه دانش.
- توکلی، عبدالله (۱۳۹۱). تحلیل جایگاه ارزش‌ها در مدیریت؛ گامی در نظریه‌پردازی مدیریت اسلامی. روش‌شناسی علوم انسانی، ۱۸ (۷۱)، ۹۹-۱۱۷.
- حسنی، سید حمیدرضا و دیرباز، عسگر و موسوی، هادی و شجاعی جوشقانی، مالک (۱۳۹۹)، هویت انسان؛ مبنای عینیت در علوم انسانی هرمنوتیکی، مجله فلسفه علم، سال دهم شماره ۲ (پیاپی ۲۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۹)، ۴۳-۶۲.
- حسان، رضا، و شریف‌زاده، رحمان، و صدیقی، امیرحسین (۱۳۹۹). روش‌شناسی پژوهشی علم طراحی به مثابه یک روش‌شناسی راه‌حل‌محور. روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۶ (۱۰۵)، ۵۰-۳۵.
- خدیور، آمنه، عباسی، فاطمه، و ذوالفقار، مریم (۱۴۰۱). طراحی سامانه اینترنت بانک واکنش‌گرا با رویکرد علم طراحی. مطالعات مدیریت کسب و کار هوشمند، ۱۰ (۳۹)، ۳۷-۶۶.
- خندان، علی اصغر (۱۳۹۲). درآمدی بر علوم انسانی اسلامی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- دانایی‌فرد، حسن (۱۳۹۵). روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی در علوم اجتماعی و انسانی: بنیان‌ها، تعاریف، اهمیت، رویکردها و مراحل اجرا. روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۲ (۸۶)، ۳۹-۷۱.
- زاهدزاهدانی، سیدسعید (۱۴۰۱). روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی با رویکردی اجتماعی (معرفی یک الگوی مطالعه). فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی، ۸ (۱)، ۳۳-۴۶.
- زمانی، محسن و نجاری، رضا و عابدی جعفری، حسن (۱۴۰۲). معرفی روش متن‌پژوهی اکتشافی: نقدی بر روش‌های تحقیق مدیریت اسلامی. روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۹ (۱۱۴)، ۵۳-۷۱.
- زیباکلام، سعید (۱۴۰۰). روش‌شناسی نیوتون. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- شفيعی، عباس (۱۴۰۰). امکان‌یابی کاربری روش اجتهادی در علوم انسانی (مورد مطالعه: رهبری در مدیریت اسلامی). روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۷ (۱۰۹)، ۳۵-۵۱.
- عزیزی، مهدی (۱۴۰۲). چهارچوب هم‌افزایی دانش‌های فرایندساز تصمیم‌گیری در تصمیمات حکومتی. اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)، ۱۷ (۲)، ۷۵-۱۰۲.
- عزیزی، مهدی (۱۴۰۱). چهارچوب هم‌افزایی دانش‌های مرتبط با آینده‌پژوهی در تصمیمات حکومتی. پروژه جایگزین از خدمت. دانشگاه عالی دفاع ملی.
- عزیزی، مهدی، و آذر، عادل، و دهقان نیری، محمود (۱۳۹۹). تصمیم‌گیری مشارکتی در دوران پساکرونا. پژوهش‌های نوین در تصمیم‌گیری، ۵ (۲)، ۱۶۵-۱۹.
- فتحعلی‌خانی، محمد (۱۳۹۷). روش و روش‌شناسی در علوم انسانی اسلامی چهارچوبی برای تحلیل و ارزیابی نظریه‌های علم دینی و علوم انسانی اسلامی. قیاسات، ۲۳ (۸۹)، ۱۵۳-۱۷۹.

- قلیچ‌خانی، مصطفی، صمدی‌مقدم، یحیی، و فتحی هفشجانی، کیامرث (۱۴۰۰). مدل ارزیابی بلوغ تحول دیجیتال در سازمان‌های صنعتی مبتنی بر روش علم طراحی. *مطالعات مدیریت کسب و کار هوشمند*، ۱۰ (۳۷)، ۱۳۵-۱۸۴.
- کوهن، توماس (۱۳۹۲). ساختار انقلاب‌های علمی، ترجمه زیباکلام، سعید. تهران: سمت.
- گرینبرگ، ماروین جی (۱۳۶۳). هندسه‌های اقلیدسی و نااقلیدسی، ترجمه‌ی م. ه. شفیعی‌ها. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- لطیفی، میثم، و عزیزی، سیدمهدی، و عزیزی، سیدمجتبی، و خندان، علی اصغر (۱۳۹۶). فمینیسم در سازمان و مدیریت، درنگی مبنایانه با رویکرد اسلامی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).
- مطلبی کر بکنندی، مصطفی، و آذر، عادل (۱۴۰۱). توسعه و تبیین چرخه فرایند پژوهش علم طراحی با رویکرد طراحی مدل. حکمرانی و توسعه، ۲ (۴)، ۳-۴۰.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). اصول فلسفه و روش رئالیسم (با تعلیقات)، تهران: صدرا.
- نصر، سیدحسین (۱۹۹۳). علم و تمدن در اسلام (ترجمه احمد آرام). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- هادوی‌نژاد، مصطفی (۱۳۹۶). سامانه معرفتی «هم‌تکاملی دیالکتیک اسلامی (هدا)» با تأکید بر مطالعات مدیریت اسلامی. روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۳ (۹۲)، ۷۷-۱۰۲.

References

- Ackoff, R. (1996). Interactive planning. Negah Danesh Publications. [In Persian]
- Alston, W. P. (1989). Epistemic justification: Essays in the theory of knowledge. Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9781501720574>
- Audi, R. (1993). The structure of justification. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511625268>
- Azar, A., & Azizi, M. (2020). Critical annotation on the book "Soft decision-making, PANDA methodology". Industrial Management Organization Publications. [In Persian]
- Azar, A., & Azizi, M. (2022). Designing a participatory decision-making methodology with an Islamic approach (Doctoral dissertation). Tarbiat Modares University, Tehran. [In Persian]
- Azar, A., & Motallebi, M. (2022). Designing an intelligent audit model in supervisory organizations (Doctoral dissertation). Tarbiat Modares University, Tehran. [In Persian]
- Azizi, M. (2018). Explaining the foundations of Islamic decision-making in organizations (Master's thesis). Imam Sadiq University, Tehran. [In Persian]
- Azizi, M. (2022). A framework for synergy of future-oriented knowledge in governmental decisions. Alternative service project. National Defense University. [In Persian]
- Azizi, M. (2023). A framework for synergy of decision-making process-oriented knowledge in governmental decisions. *Strategic Management Thought*, 17(2), [In Persian], 75-102
- Azizi, M., Azar, A., & Dehghan Nayeri, M. (2020). Participatory decision-making in the post-COVID era. *New Research in Decision Making*, 5(2), 165-192. [In Persian]
- Bhaskar, R. (1978). A realist theory of science (2nd ed.). Harvester Press.
- Bhaskar, R. (1978). A realist theory of science. Verso. <https://doi.org/10.4324/9780203090732>
- Bonjour, L. (1985). The structure of empirical knowledge. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674289093>
- Carter, L., Yoon, V., & Liu, D. (2022). Analyzing e-government design science artifacts: A systematic literature review. *International Journal of Information Management*, 62, 102430. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2021.102430>

- Cole, R., Purao, S., Rossi, M., & Sein, M. K. (2005). Being proactive: Where action research meets design research. *ICIS 2005 Proceedings*, 325–336.
- Danaeifard, H. (2016). Interpretive research methodology in social and human sciences: Foundations, definitions, importance, approaches, and implementation stages. *Human Sciences Methodology*, 22(86), 39–71. [In Persian]
- Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L., & Karlsson, J. C. (2002). Explaining society: Critical realism in the social sciences. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203996249>
- Easton, G. (2010). Critical realism in case study research. *Industrial Marketing Management*, 39(1), 118–128. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2008.06.004>
- El Garah, W., Beekun, R. I., Habisch, A., Lenssen, G., & Loza Adai, C. (2012). Practical wisdom for management from the Islamic tradition. *Journal of Management Development*, 31(10), 991–1000. <https://doi.org/10.1108/02621711211281803>
- Ernest, P. (1997). The legacy of Lakatos: Reconceptualising the philosophy of mathematics. *Philosophia Mathematica*, 5(2), 116–134. <https://doi.org/10.1093/philmat/5.2.116>
- Fathali Khani, M. (2018). Method and methodology in Islamic human sciences: A framework for analyzing and evaluating religious science and Islamic human sciences theories. *Qabasat*, 23(89), 153–179. [In Persian]
- Gonzalez, R. F., & McMillan, C., Jr. (1961). The universality of American management philosophy. *Journal of the Academy of Management*, 4(1), 33–41. <https://doi.org/10.2307/254498>
- Greenberg, M. J. (1984). Euclidean and non-Euclidean geometries (M. H. Shafieih, Trans.). University Publishing Center. [In Persian]
- Gregor, S. (2006). The nature of theory in information systems. *MIS Quarterly*, 30(3), 611–642. <https://doi.org/10.2307/25148742>
- Gregor, S., & Hevner, A. R. (2013). Positioning and presenting design science research for maximum impact. *MIS Quarterly*, 37(2), 337–355. <https://doi.org/10.25300/MISQ/2013/37.2.01>
- Guetterman, T. C., & Fetter, M. D. (2018). Two methodological approaches to the integration of mixed methods and case study designs: A systematic review. *American Behavioral Scientist*, 62(7), 900–918. <https://doi.org/10.1177/0002764218772641>
- Hadavinejad, M. (2017). The “Islamic dialectical co-evolutionary epistemology system (HODA)” with an emphasis on Islamic management studies. *Human Sciences Methodology*, 23(92), 77–102. [In Persian]
- Hassan, R., Sharifzadeh, R., & Sedighi, A. H. (2020). Design science research methodology as a solution-oriented methodology. *Human Sciences Methodology*, 26(105), 35–50. [In Persian]
- Hevner, A. R. (2007). A three cycle view of design science research. *Scandinavian Journal of Information Systems*, 19(2), 87–92.
- Hevner, A. R., & Chatterjee, S. (2010). Design research in information systems: Theory and practice. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4419-5653-8>
- Ilaina, R., Ahid, N., & Presetiyo, A. E. (2022). Epistemology of interdisciplinary research at Islamic study on state Islamic religious higher education in Indonesia. *FITRAH: Jurnal Kajian Ilmu-ilmu Keislaman*, 8(1), 1–20. <https://doi.org/10.24952/fitrah.v8i1.5189>
- Johannesson, P., & Perjons, E. (2014). An introduction to design science. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-10632-8>
- Khandan, A. A. (2013). An introduction to Islamic human sciences. Imam Sadiq University Publications. [In Persian]
- Kuhn, T. (2013). The structure of scientific revolutions (S. Zibakalam, Trans.). SAMT Publications. [In Persian]

- Latifi, M., Azizi, S. M., Azizi, S. M., & Khandan, A. A. (2017). Feminism in organization and management: A foundational reflection with an Islamic approach. Imam Sadiq University Publications. [In Persian]
- Litzinger, W. D., & Schaefer, T. E. (1966). Perspective: Management philosophy enigma. *Academy of Management Journal*, 9(4), 337-343. <https://doi.org/10.2307/254870>
- March, S. T., & Smith, G. F. (1995). Design and natural science research on information technology. *Decision Support Systems*, 15(4), 251-266. [https://doi.org/10.1016/0167-9236\(94\)00041-2](https://doi.org/10.1016/0167-9236(94)00041-2).
- Motahari, M. (2010). Principles of philosophy and the method of realism (with annotations). Sadra Publications. [In Persian]
- Motallebi Karbekandi, M., & Azar, A. (2022). Developing and explaining the design science research process cycle with a model design approach. *Governance and Development*, 2(4), 3-40. [In Persian]
- Nasr, S. H. (1993). Science and civilization in Islam (A. Aram, Trans.). Islamic Culture Publishing Office. [In Persian]
- Nasr, S. H. (2010). Islam and the problem of modern science. *Islam & Science*, 8(1), 63-75.
- Nyumba, T. O., Wilson, K., Derrick, C. J., & Mukherjee, N. (2018). The use of focus group discussion methodology: Insights from two decades of application in conservation. *Methods in Ecology and Evolution*, 9(1), 20-32. <https://doi.org/10.1111/2041-210X.12860>
- Pawson, R., & Tilley, N. (1997). Realistic evaluation. Sage.
- Peffers, K., Tuunanen, T., Rothenberger, M. A., & Chatterjee, S. (2007). A design science research methodology for information systems research. *Journal of Management Information Systems*, 24(3), 45-77. <https://doi.org/10.2753/MIS0742-1222240302>
- Polanyi, M. (2012). Personal knowledge. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203442159>
- Pollock, J. L., & Cruz, J. (1999). Contemporary theories of knowledge (2nd ed.). Rowman & Littlefield.
- Puchner, M. (2005). Doing logic with a hammer: Wittgenstein's Tractatus and the polemics of logical positivism. *Journal of the History of Ideas*, 66(2), 285-300. <https://doi.org/10.1353/jhi.2005.0039>
- Qalich Khani, M., Samadi Moghadam, Y., & Fathi Hafshejani, K. (2021). A digital transformation maturity assessment model in industrial organizations based on the design science method. *Smart Business Management Studies*, 10(37), 135-184. <https://doi.org/10.22054/ims.2021.59260.1931> [In Persian]
- Rockmore, T. (2004). On foundationalism: A strategy for metaphysical realism. Rowman & Littlefield.
- Sayer, A. (2000). Realism and social science. Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446218730>
- Schön, D. A. (1983). The reflective practitioner. Basic Books.
- Sein, M. K., Henfridsson, O., Purao, S., Rossi, M., & Lindgren, R. (2011). Action design research. *MIS Quarterly*, 35(1), 37-56. <https://doi.org/10.2307/23043488>
- Shafiei, A. (2021). Feasibility of applying the ijthad method in human sciences (Case study: Leadership in Islamic management). *Human Sciences Methodology*, 27(109), 35-51. [In Persian]
- Simon, H. A. (1990). Bounded rationality. In *Utility and probability* (pp. 15-18). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-20568-4_5
- Spinoza, B. (2017). Ethics. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oseo/instance.00288543>
- Taket, A., & White, L. (2023). PANDA (Participatory Appraisal of Needs and Development of Action): A Multi Methodological Framework. *Journal of Systems Thinking*, 1-10.
- Tavakoli, A. (2012). Analyzing the role of values in management: A step toward theorizing Islamic management. *Human Sciences Methodology*, 18(71), 99-117. [In Persian]

- Tobi, H., & Kampen, J. K. (2018). Research design: The methodology for interdisciplinary research framework. *Quality & Quantity*, 52(3), 1209–1225. <https://doi.org/10.1007/s11135-017-0513-8>
- Torkzadeh, J. (2010). Cyclic analysis process research method: A method for collecting, analyzing, and inferring from multidimensional qualitative data in the path of developing Islamic management knowledge. *Human Sciences Methodology*, 15(61), 123–142. [In Persian]
- Van Aken, J. E. (2004). Management research based on the paradigm of the design sciences: The quest for field-tested and grounded technological rules. *Journal of Management Studies*, 41(2), 219–246. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2004.00430.x>
- Venable, J. (2006). The role of theory and theorising in design science research. DESRIST.
- Zahedzadedani, S. S. (2022). Islamic human sciences methodology with a social approach (Introducing a study model). *Journal of Fundamental Research in Human Sciences*, 8(1), 33–46. [In Persian]
- Zamani, V., Najjari, & Abedi Jafari. (2023). Introducing the exploratory text analysis method: A critique of Islamic management research methods. *Human Sciences Methodology*, 29(114), 53–71. [In Persian]
- Zar'e, S., & Ghazavizadeh, M. (2021). A teleological approach to religious science and designing a model for problem-oriented university. *Scientific Journal of Islamic Management*, 29(1), 9–37. [In Persian]
- Zolfaghar, M., Khadivar, A., & Abbasi, F. (2022). Designing a responsive internet banking system with a design science approach. *Smart Business Management Studies*, 10(39), 37–66. <https://doi.org/10.22054/ims.2022.64861.2107> [In Persian]
- Zibakalam, S. (2021). Newton's methodology. Imam Sadiq University Publications. [In Persian]

